

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-71>

УДК 39(477.4:(001.891):001(438)(092)"18"

Опацький І.Ю.¹

Державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ПОЛЬСЬКИМИ ВЧЕНИМИ У ХІХ СТ.

Анотація. У статті проаналізовано етнографічні дослідження Центральної України польськими вченими, письменниками та громадськими діячами у ХІХ ст. Здійснено загальний огляд праць дослідників, які зробили найбільший внесок у вивчення етнографічних особливостей Центральної України. Особлива увага звертається на фольклористичні дослідження та публікації текстів народних пісень. Дотримуючись хронологічного принципу періодизації, виокремлено конкретні здобутки польських вчених у дослідженні етнографії українців. Встановлено, що польськими дослідниками зібрано та опубліковано великий масив першоджерельного фольклорного і етнографічного матеріалу, що й досі зберігає своє важливе значення для науки про усну традиційну культуру українців.

Ключові слова: Уманщина, етнографія, Центральна Україна, фольклористичні дослідження, польські етнографи, Адам Чарноцький, Северин Гошинський, Едвард Рулівковський.

Opatskyi Ihor

Pavlo Tychnyna Uman State Pedagogical University

ETHNOGRAPHIC STUDIES OF CENTRAL UKRAINE BY POLISH SCIENTISTS IN THE 19th CENTURY

Summary. The article analyses ethnographic studies of the population of Central Ukraine by Polish scientists, writers and public figures in the 19th century. A general review of the works of researchers who greatly contributed to the study of ethnographic features of Central Ukraine have been made. It is noted that in the 19th century, under the influence of the ideas of Romanticism, an impetus was given to the study of people history, their language and customs, when a large number of Polish scholars were fascinated by the Ukrainian past. Adam Charnotsky, known under the pseudonym Zorian Dolengo-Khodakovsky, made a great contribution to the ethnographic study of the Ukrainians. In total, he recorded 12,000 folk songs that was the largest collection at that time in Slavic folklore. It has been investigated that representatives of the «Ukrainian school» of Polish literature, in particular Severyn Hoszczynski, addressed Ukrainian historical themes, descriptions of life, nature, and folklore. His work «Kanivskiy Zamok» described an organic embodiment of folk demonology, beliefs, features of the celebration of Ivan Kupalo holiday, and ethnographic information about the Ukrainians. The works of art of the «Ukrainian school» of Polish literature are not full-fledged ethnographic studies. However, written with the use of folklore material and descriptions of the life of the Ukrainians, they contributed to the growing interest of Polish researchers in Ukrainian ethnography. Ukrainian folk medicine has become the subject of scientific interest of the Polish physician Julian Talko-Grintsevich. His work «Essays on Folk Medicine of Southern Russia» uses more than three hundred samples of Ukrainian magical and sacred folklore, dominated by orders, sayings, spells, as well as folklore prayers. Among the active collectors of ethnographic material from the territory of Central Ukraine, researchers single out the name of Jozefa Moszynska. She collected customs and rituals of the population of Bila Tserkva, Tarashchansky and Vasylkiv districts of Kyiv region. Thus, Polish researchers have collected and published a large array of original folklore and ethnographic material. This material still retains its importance for the science of oral traditional culture of Ukrainians.

Keywords: Uman region, ethnography, Central Ukraine, folklore research, Polish ethnographers, Adam Charnotsky, Severin Goshchynsky, Edward Rulikovsky.

Постановка проблеми. Українсько-польські взаємини в історичній ретроспективі розвивалися по-різному: від ефективної співпраці до відвертого антагонізму і навпаки. Різне трактування історичного минулого, суспільно-політичні виклики, що стояли перед двома народами, а разом з тим і значна частина спільної історії, переплетених родинних доль сприяли тому, що українці і поляки досить часто переходили від конфлікту до компромісу, а потім і до взаємодії. У ХІХ ст., під впливом ідей романтизму, який піднімав на щит ідею національної самобутності народів, давав імпульс до вивчення історії народу, його мови та звичаїв, значна кількість польських вчених захопилася українською минувиною. Вони здійснювали експедиції українськими селами, проводили археологічні

та етнографічні дослідження українських регіонів. Більшість польських дослідників вивчали українські Карпати, Волинь та Полісся. Територія Центральної України хоча й була в полі уваги польських дослідників, однак кількість досліджень була значно меншою в порівнянні із дослідженнями Західної України. До Центральної України відносимо території, що входили до складу української козацької держави – Гетьманщини та охоплювали землі Наддніпрянщини, Брацлавщини та Чернігово-Сіверщини. В сьогоденнішому адміністративно-територіальному поділі більшість цих земель входять до складу шести областей: Київської, Кіровоградської, Черкаської, Вінницької, Полтавської і Чернігівської.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з перших спроб періодизації етно-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6786-3295>

графічних досліджень Західної України є стаття І. Франка «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в.» [11]. Не зважаючи на те, що праця присвячена дослідженню культури і побуту українців Галичини, у ній І. Франко вказує на внесок польських етнографів у дослідження українського фольклору та етнографії. Етнограф, голова Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка В. Гнатюк у численних оглядах праць польських етнографічних видань та рецензіях на праці польських дослідників, котрі публікував в основному на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка», детально висвітлював україно-польські етнографічні взаємини та внесок польських дослідників у вивчення української етнографії [8]. Грунтовний аналіз україно-польських наукових зв'язків у галузі етнології, питання україністики у дослідженнях провідних польських вчених та наукових товариств у XIX ст. здійснено етнографом З. Болтарович у монографії «Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст.» [2]. Проаналізувавши зазначені та інші праці, перейдемо до ознайомлення з внеском польських дослідників у етнографічне вивчення Центральної України.

Метою запропонованої статті є з'ясування внеску польських вчених, письменників та громадських діячів у фольклорно-етнографічні дослідження України.

Виклад основного матеріалу. Польський дослідник **Францішек Ксаверій Гіжицький** (1786–1850) був добре ознайомлений з традиціями українського народу, адже сам народився на Волині. У 1810 р. опубліковано його дослідження «Rus Ukrainy Zachodniej». До Західної України автор відносив також повіті між Дніпром і Дністром, які раніше входили до складу Брацлавського воеводства та південної частини Київського. Цитуючи інших авторів, які описували українські території, автор оминає складні події 1768 р., аби не посилювати польсько-український антагонізм. Дослідник підкреслює риси характеру українців: відвагу і мужність у чоловіків та скромність і лагідність у жінок [2, с. 22]. Хоча у праці тенденційно висвітлено ряд питань щодо походження українців, не завжди подано достовірні відомості про український народ, однак вона має велику цінність як одна з перших спроб вивчення українства польськими етнографами.

Великий внесок у етнографічне дослідження українського народу здійснив **Адам Чарноцький**, відомий під псевдонімом Зоріан Доленго-Ходаковський (1784–1825). Народився у сім'ї збіднілого шляхтича у Мінській губернії (Білорусь). 1800 р. закінчив Слуцьке повітове училище, а 1805 р. успішно склав іспит з юриспруденції. У 1809 р. за висловлені в приватному листі думки про підтримку Наполеона та його армії був заарештований та засланий на військову муштру до Омська. 1811 р. у Бобруйську імітував втоплення, втік до Варшави та вступив до французької армії. Після поразки Наполеона назавжди змінив своє справжнє ім'я на Зоріан Доленга-Ходаковський, під яким у ввійшов у історію слов'янознавства. З 1813 р. дослідник переїздить до Волині, де працював бібліотекарем Кременецького лицю і розпочав свої подорожі українськими та білоруськими землями, під час яких записував фоль-

клор. У 1817–1818 рр. подорожував Галичиною і продовжив записувати народні пісні та збирати старожитності. У 1819 р. близько трьох тижнів вивчав пам'ятки старовини у Києві, подорожував іншими населеними пунктами Центральної України та збирав і записував народні пісні, казки, повір'я, загадки, обряди, звичаї. Загалом ним було записано 12 тисяч народних пісень, з них на території Правобережжя й Західної України понад 2 тисячі народних пісень – найбільше на той час зібрання в слов'янській фольклористиці [5]. Подорожуючи українськими та білоруськими територіями вчений опрацював церковні архіви, описував городища та кургани, записував фольклор. До багатьох записів дослідник додавав опис обрядів, якими супроводжувалися записані пісні, зазначав місцевість запису. До речі, фіксація місця запису фольклорного матеріалу в той час майже не застосовувалася збирачами старовини, що додає особливої наукової цінності записам Доленги-Чарноцького. Частина зібраних З. Доленгою-Чарноцьким записів придбав М. Максимович, інша частина збереглися в архіві Осипа Бодяньського, ще частина спадщини перебувала у власності бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка, де нею послуговувався Іван Франко [7, с. 425]. Зібрані та збережені уснословесні і матеріальні пам'ятки З. Доленго-Ходаковський використав при написанні праці про етногенез слов'ян «O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem», яка є важливим джерелом з давньої слов'янської історії та культури.

Дослідник ставив перед собою завдання: проїти Русь в 4-х напрямках і оглянути місця, від яких походять місцеві назви слов'ян; вивчити народні говори та різниці між ними; виявити особливості в одязі, будові житла, сільськогосподарських знаряддях; дослідити народну термінологію різних явищ природи; описати давні весільні обряди, ігри та пісні; збирати писемні джерела, монети та старожитності [2, с. 27]. Раптова смерть дослідника у 1825 р. не дала можливості повною мірою зреалізувати означену програму.

До української історичної тематики, описів побуту і природи, фольклору зверталися представники «української школи» польської літератури. Одним із чільних представників цього романтичного напрямку польської літератури був **Северин Гоцинський** (1801–1876). Народився майбутній письменник в с. Іллінці на Київщині, освіту здобув у гімназії василіанського монастиря м. Умань (1815/16–1819 рр.). Навчаючись в Умані поет пройнявся темою Коліївщини. Під час літніх канікул їздив до Корсуня, де оглянув руїни стародавнього замку. У 1824 р. в Умані С. Гоцинський написав «Ніч у Софіївці» та задумав написання «Канівського замку» – поеми про події Коліївщини. Для її створення поет подорожував місцями подій, використав спогади ще живих сучасників Коліївщини та втрачені на сьогодні тексти спогадів учасників гайдамацького руху, збирав фольклор. У 1828 р. поему було видано у Варшаві окремою книжечкою. На відміну від історичних та художніх праць попередників у Гоцинського повстанці не оцінювалися негативно, вони відповідали жорстокості на жорстокість. У творі знайшла органічне втілення народна демонологія, повір'я пов'язані з «чорта-

ми», «опирами», «літавцями», «відьмами» та ін., особливості відзначення свята Івана Купайла. Твір здобув значний розголос серед польського суспільства та активізував обговорення польсько-українських взаємин [4].

Ще один представник «української школи» польської літератури **Маврицій Гославський** (1802–1834) у 1826 р. опублікував поему «Поділля», в якій торкнувся питання побуту та дозвілля українців. Аналізуючи творчість М. Гославського Р. Кирчів відзначив: «... не лише краса подільської природи полонила Гославського. На нього мали сильний вплив численні історичні пам'ятки Поділля. Гославському з дитинства був близький побут українського села, його життя, багата усна словесність. Він, як сам відзначав не раз, полюбив український народ, його пісні і легенди. Тому не дивно, що край дитинства і молодості, мрій і прагнень поета глибоко увійшов в його творчість, надав їй тієї характерної прикмети, завдяки якій історики літератури назвали Гославського «співцем Поділля» [9]. В поемі «Поділля» знайшли відображення українські народні пісні, зібраний поетом етнографічний матеріал.

Художні твори представників «української школи» польської літератури не є повноцінними етнографічними дослідженнями. Однак написані з використанням фольклорного матеріалу та з описами побуту українського народу вони сприяли зростанню інтересу польських дослідників до української етнографії.

Ще один з представників «української школи» в польській літературі **Міхал Грабовський** (1804–1863), який спільно з С. Гошинським та Б. Залеським навчався в Умані, перейшов від аматорського зацікавлення українською мінувшиною до наукового осмислення історичного минулого українського народу. Оселившись з 1831 р. в родовому помісті на Черкащині професійно займається дослідженням історії, літературною критикою та публіцистикою. Публікує повісті з українського життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станція Гуляйпільська» (1840), «Оповідання курінного» та ін. Найвідомішими історичними працями стали «Джерела до польської історії» (1843) та «Україна давня і теперішня» (1850). Багато місця в творчості М. Грабовського відведено описам народних звичаїв та вірувань. Зокрема, він детально описує хрестини, звичай кумівства та функції хрещених батьків, описує українські вечорниці. Переповідає на сторінках творів і народні повір'я про надприродні сили, значення появи комети, небіжчиків, які часто з'являлися рідним тощо [2, с. 57].

Зенон Фіш (псевдонім Тадуеш Падалиця) (1820–1870) відомий польський письменник та публіцист, який особливу увагу приділяв польсько-українським взаєминам у минулому та сучасних йому. Дитячі та юнацькі роки провів на Київщині. Описував подорожні враження з Києва, Корсуня, Чигирини, Черкас, Сміли, Гуляйполя. Відстоював культуртрегерську роль польської шляхти в Україні. У його творах збережено цінні етнографічні матеріали з життя українців. На основі зібраного фольклорного матеріалу описував розваги молоді у свята, характеризував святковий дівочий одяг, цікавився дослідженням ярмарків, показав особливості

планування селищ та будівництва житла. Залишив цікаві відомості про чумаків, описав їхнє походження, побут та заняття [2, с. 61].

Едвард Руліковський (1825–1900) народився в родині шляхтича на Київщині, спочатку здобув домашню освіту, а потім продовжив навчання у Парижі та Сорбоні. Після повернення до України в Липовці познайомився зі збирачем старовини Костянтином Свідзінським і під впливом цього знайомства захопився дослідженням української історії та етнографії. Результатом цього захоплення стала монографія «Опис Васильківського повіту з точки зору історії, звичаїв, статистики» (1853), котра написана на багатій джерельній базі та містить цінний етнографічний матеріал. 5 з 22 розділів книги присвячено питанням етнографії. Зокрема це такі розділи як «Народ, його характер, одяг, звичаї, вірування і перекази», «Пісні», «Сучасний побут», «Господарство власників і волощан» та ін. Дослідник детально описав чоловічий та жіночий, буденний та святковий одяг населення Київщини. Окрім цього подав опис козацького одягу XVIII ст. (жупан з вузьким коміром, широкі шаровари, шкіряний пояс, порохівниця, ніж, пістоль). Однак значно більше уваги автор приділяв питанням духовної культури українців, описував звичаї та обряди річного календаря (різдвяні свята, веснянки, свято Івана Купайла тощо).

Окрім цього Е. Руліковський наводить у книзі велику кількість народних пісень, зокрема 35 весільних (серед них пісні, що співалися при заручинах, при випіканні короваю, після вінця та ін.), 15 чумацьких пісень. У наступній праці «Zapiski etnograficzne z Ukrainy» автор ретельно досліджував народні перекази, замовляння, звичаї та обряди. Окрім народних вірувань, пов'язаних з надприродними явищами автор, хоч і в меншій мірі, але описує сімейні звичаї та обряди українців [2, с. 61–64].

Ще один польський етнограф, дослідник традицій і побуту українського народу **Антоні Марцінковський** (псевдонім Антон Новосельський) (1823–1880) теж народився на Київщині. Автор опублікував у польськомовних часописах низку статей, присвячених українським святковим звичаям та обрядам. Ґрунтовним дослідженням української етнографії стали 2 томи фольклорно-етнографічних праць «Lud Ukraini» у яких подано замовляння, казки, легенди, перекази, описи обрядів, зразки календарно- та родинно-обрядової поезії, соціально-побутові пісні, прислів'я, приказки, загадки. У першому томі детально описано календарну обрядовість Коляди та Купала, провідної неділі, Зелених свят, Рахманського Великодня, Маковія та подано народні перекази, пов'язані з цими святами, у окремих розділах досліджено сюжети народних казок. У другому томі розглянуто легенди і перекази про чародійство, народні скарби, уявлення про птахів і звірів, а також подано прислів'я, приказки та загадки.

Також автор подає відомості з народної медицини. Окрім різноманітних замовлянь населення широко використовувало лікарські властивості багатьох дикорослих і городніх рослин. А. Марцінковським подано 40 назв лікарських рослин та пояснення які хвороби вони лікують [12].

Продовженням теми дослідження народної медицини українців стала робота відомого польського етнографа, лікаря за фахом **Юліана Талько-Гринцевича** (1850–1936). У 1876 р., після закінчення університету, як практикуючий лікар Юліан Талько-Гринцевич приїздить до Звенигородки і з перервами на наукові вакації мешкає тут до 1890 р. В містечку Рижанівці на Звенигородщині за участі лікаря у 1894 р. було відкрито Великий Рижанівський курган, у дослідженні якого Талько-Гринцевич брав активну участь.

Окрім зайняття медичною справою та археологічними розвідками Ю. Талько-Гринцевич організував роботу зі збирання відомостей про народні знання у галузі медицини. Підсумком цієї чотирнадцятирічної праці стала поява 1893 р. у Кракові праці «Zarys lecznictwa ludowego na Rusi południowej». Для збирання польового матеріалу дослідник залучив 15 помічників, які в різних місцях збирали свідчення населення. Джерельна база нарисів загалом нараховує 118 позицій, із них близько 50-ти – це матеріали, опубліковані впродовж XIX ст. у польськомовних виданнях у Львові, Варшаві, Кракові, Познані, Вільно. Етнографічну цінність праці посилює те, що у ній використано більше трьохсот зразків українського магічно-сакрального фольклору, серед яких у жанровому відношенні переважають замовляння, примовки, заклинання, а також фольклорні молитви, чисельність яких становить понад п'ятдесят одиниць. Близько третини текстів дослідник перепублікував з інших джерел, посилання на які подано у праці. Решту фольклорних матеріалів вченому допомогли з-

брати кореспонденти, які проживали в різних історико-етнографічних регіонах (Звенигородщина, Поділля, Східна Галичина, Волинь, Полтавщина, Херсонщина, Крим та Литва). Серед зібраних текстів значна частина автентичних усних молитовних зразків. Окрім цього Ю. Талько-Гринцевич висловив чимало цікавих думок і подав коментарі про український магічно-сакральний фольклор [3].

Серед активних збирачів етнографічного матеріалу з території Центральної України дослідники виокремлюють ім'я **Юзефи Мошинської**. Вона збирала звичаї та обряди населення Білоцерківського, Таращанського та Васильківського повітів Київщини. Завдячуючи праці дослідниці зібрано багато матеріалу щодо весільного обряду українців, зокрема 60 текстів весільних пісень. Інша стаття авторки містила детальний опис святкування Івана Купайла в околицях Білої Церкви. Дослідниця записала купальські ігри та пісні з 17 сіл. Також нею опубліковано 36 українських народних казок та 156 загадок з відгадками [2, с. 128].

Висновки. Таким чином, впродовж XIX ст. значний внесок у етнографічне дослідження Центральної України здійснили польські етнографи, письменники та громадські діячі. Не аналізуючи їхню оцінку українсько-польських взаємин та погляди на історичне минуле двох народів значимо, що польськими дослідниками зібрано та опубліковано великий масив першоджерельного фольклорного і етнографічного матеріалу, що й досі зберігає своє важливе значення для науки про усну традиційну культуру українців.

Список літератури:

1. Антонюк-Кисіль В. Михайло Грабовський як дослідник історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 277–281.
2. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. Київ, 1976. 137 с.
3. Гунчик І. Українські фольклорні молитви в антропологічному дослідженні Ю. Талька-Гринцевича «Zarys Lechnictwa ludowego na Rusi Południowej». *Народознавчі зошити*. 2015. № 1(121). С. 238–243.
4. Гриневич Т. Проблематика історії України у творчості Северина Гошинського. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/15844/1/102-Hrynevych-224.pdf> (дата звернення: 12.12.2020).
5. Дзира Я. ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ Зоріан URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dolenga_Khodakovsky_Zm (дата звернення: 10.12.2020).
6. Пархета Л. Северин Гошинський (До 195-річчя від дня народження). *Уманська зоря*. 1996. 30 жовтня.
7. Пилипчук С. «Іоан Предтеча слов'янської археології і фольклористики»: Зоріан Долента-Ходаковський в оцінці Івана Франка. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2. С. 422–428.
8. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 pp.). Львів : Місіонер, 2000. 208 с.
9. Старенький І. Польський поет, який писав про Поділля. URL: <https://klyuch.com.ua/articles/history/polskyu-poet-yaquu-pysav-pro-podillya/> (дата звернення: 10.12.2020).
10. Талько-Гринцевич Ю. Нариси народного цілительства Південної Русі. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. 576 с.
11. Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 259–271.
12. Шалак О. Український фольклор Поділля у вивченні Антонія Новосельського: методика комплексного дослідження. *Мандрівець*. 2014. № 3. С. 32–35.
13. Юревич М. Тема Коліївщини в польській літературі до появи шевченкових «Гайдамаків». *Шевченкознавчі студії*. 2008. Вип. 10. С. 176–183.

References:

1. Antoniuk-Kysil V. (2010) Mykhailo Hrabovskyi yak doslidnyk istorii Ukrainy. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the historical department of Zaporizhia National University*, vol. XXIX, pp. 277–281. (in Ukrainian)
2. Boltarovich Z. (1976) Ukraina v doslidzhenniakh polskykh etnografiv XIX st. Kyiv. (in Ukrainian)
3. Hunchuk I. (2015) Ukrainski folklorni molytvy v antropologichnomu doslidzhenni Yu. Tarka-Hryntsevycha «Zarys Lechnictwa ludowego na Rusi Południowej». *Narodoznawchi zoshyty – ethnographic notebooks*, no. 1(121), pp. 238–243 (in Ukrainian)
4. Hrynevych T. Problematyka istorii Ukrainy u tvorchosti Severyna Hoshchynskoho. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/15844/1/102-Hrynevych-224.pdf> (accessed 12 December 2020). (in Ukrainian)

5. Dzyra Ya. DOLENGA-KhODAKOVSKIY Zorian. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dolenga_Khodakovsky_Zm (accessed 10 December 2020). (in Ukrainian)
6. Parkheta L. (1996) Severyn Hoshchynskyi (Do 195-richchia vid dnia narodzhennia). *Umanska zoria – Uman star*. 30 zhovtnia. (in Ukrainian)
7. Pylypchuk S. (2015) «Ioan Predtecha slovianskoi arkheolohii i folklorystyky»: Zorian Dolenha-Khodakovskiy v otsintsi Ivana Franka. *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo. – Prykarpattya Bulletin of NTSh. Word*, no. 2, pp. 422–428. (in Ukrainian)
8. Sapeliak O. (2000) Etnohrafichni studii v Naukovomu Tovarystvi im. Shevchenka (1898–1939 rr.). Lviv: Misioner. (in Ukrainian)
9. Starenkyi I. Polskyi poet, yakyy pysav pro Podillia. URL: <https://klyuch.com.ua/articles/history/polskyy-poet-yakyy-pysav-pro-podillya/> (accessed 10 December 2020). (in Ukrainian)
10. Talko-Hryntsevych Yu. (2019) *Narysy narodnoho tsilytelstva Pivdennoi Rusi*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)
11. Franko I. (2010) *Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
12. Shalak O. (2014). Ukrainskyi folklor Podillia u vyvchenni Antonia Novoselskoho: metodyka kompleksnoho doslidzhennia. *Mandrivets – traveler*, no. 3, pp. 32–35. (in Ukrainian)
13. Yurevych M. (2008) Tema koliivshchyny v polskii literaturi do poiavy shevchenkovykh «Haidamakiv». *Shevchenkoznavchi studii – Shevchenko studies*, vol. 10, pp. 176–183. (in Ukrainian)